Hermans' frivoliteit

Wilbert Smulders

Het lachen van Willem Frederik

In *Vrij Nederland* van 2 april 1966 verscheen een interview met Willem Frederik Hermans door Joop van Tijn. Een van de vragen luidde: 'Maar dat aanvallen van Ter Braak, doet u dat nu uitsluitend om te pesten of is het een soort beginselverklaring? Van Tijn beschrijft vervolgens eerst de lichaamstaal waarmee de schrijver op deze vraag reageert:

> Hermans lacht nu zeer breed, het soort lach dat in beschrijvingen van hem sardonisch genoemd pleegt te worden. Maar het is meer een plezier zonder vreugde, en tegelijk een uitnodiging tot medeplichtigheid aan zijn woorden. Lachend op deze wijze antwoordt hij:

Hierna geeft hij Hermans' antwoord weer. Meer dan het antwoord[1] interesseert mij hier Hermans' woordeloze reactie: zijn lachen.

Over dat lachen gaat deze beschouwing. Wat betekent het?

Een ander voorbeeld. Vijftien jaar later, op 30 mei 1981, verschijnt in *De Volkskrant* het interview dat Max Pam de schrijver afnam naar aanleiding van de dan net verschenen roman *Uit talloos veel miljoenen*. Op zeker moment vraagt Pam: 'Als Jacques Gans een bijzonder gemeen stukje schreef, dan hoorde zijn vrouw hem in de kamer ernaast hardop lachen. Heeft u dat ook?' Pam beschrijft niet Hermans' lichaamstaal, maar noteert gewoon zijn antwoord, dat over het slot van *Uit talloos veel miljoenen* gaat en verhelderend is voor wat deze schrijver doet lachen:

> Ja, maar ik lach ook als ik zeer droevige passages schrijf. Ik heb mijn boeken nooit beschouwd als tragedies, maar als tragi-komisch - sommige misschien zelfs als grappen. Het slot van mijn laatste boek Uit talloos veel miljoenen vind ik zelf bijzonder geslaagd. Het lag al verankerd hoe het moest aflopen, zonder dat ik aanvankelijk zelf in de gaten had welke kant het op ging. De vrouwelijke hoofdpersoon Sita heeft tot haar ongeluk geen kind meer kunnen krijgen. Aan het slot van het boek blijkt dat ze wel een tumor in haar baarmoeder heeft gekregen. Als de professor haar dit vertelt, zegt ze, terwijl zij met een dure tas op haar schoot zit, dat de goede dingen van het leven nooit binnen haar bereik zijn gekomen. Wat waar is, en tegelijk niet waar, want hoe anders is zij aan die dure tas gekomen? Om zo mijn boeken te beëindigen, dat onderga ik als een triomf. Maar echt lachen is dat niet. Het standpunt van de schrijver is een ander standpunt dan dat van de romanheld. De schrijver heeft wraak genomen op de onrechtvaardigheid. Dat is wat mij aan het lachen maakt.

Uit het commentaar van de schrijver komt naar voren dat hijzelf lachen moet als hij, Willem Frederik Hermans, het gevoel heeft wraak te hebben genomen op het leven, als hij de pijn van het leven als het ware teniet heeft weten te doen door deze literair volmaakt te verbeelden

Het lachen van Sita

[1] Hermans' antwoord luidt: 'Nee, het is niet uitsluitend om te pesten. Als ik Ter Braak werkelijk een groot denker zou vinden - hoewel natuurlijk passé -, maar ik vind het zo'n figuur die groot geworden is bij gebrek aan beter.' In: Frans A. Janssen (samenst.), *Scheppend nihilisme. Interviews met Willem Frederik Hermans*. Loep & Van de Velden: Amsterdam, 1979, 87.

We halen de slotzinnen van *Uit talloos veel miljoenen* er even bij. Sita is na de operatie net bijgekomen:

- Clem, zei Sita plotseling, ik zie je wel zitten, hoor.
- Blijf maar rustig liggen, schat.
- Het is zo saai voor je, als ik niet met je praat.
- Och welnee, je moet je kalm houden, dat is beter.
- Clem? zei ze op vragende toon, ik heb iets raars bedacht. Een kind krijgen kon ik niet, maar wel een tumor in mijn buik. Wat dom, hè?

Schrikkend dat ze zijn gedachten had geraden, liet Clemens bijna zijn hoed op de grond glijden, maar hij wist hem, door zich snel voorover te buigen, nog te grijpen.

Sita maakte een geluidje of zij lachte. Dit duurde niet lang.

- Ik kan niet lachen, zei ze. Als ik lach doet het pijn.[2]

Let op: dit is het slot van de tweede druk van deze roman. In het slot van de eerste druk moet Sita bij de ervaring van het immense gevoel van vergeefsheid dat haar overvalt als duidelijk wordt dat haar baarmoeder verwijderd moet worden, niet lachen maar *huilen*.

.

Het lachen (en huilen) in het werk: een selectie

Tussen wat Hermans in 1941 en 1995 schreef, laat hij de hoofdpersonages uit zijn verhalen en romans honderden malen op deze opmerkelijke, vreugdeloze wijze lachen, een uiting die altijd vlak bij huilen ligt[3]; het huilen komt weliswaar minder vaak voor, maar kent toch ook een opmerkelijke frequentie. Een zoekopdracht in het digitale bestand van de *Volledige werken* levert binnen vijf minuten alle passages op die dit duidelijk maken. Voordat ik een poging waag dit aspect van het werk te duiden, geef ik een kleine selectie uit het enorme corpus:

*

[Als de oude man uit de vissenkamer tegenover de ik-figuur, die partizaan is, 'het schitterende Duitse leger' begint op te hemelen, in de veronderstelling daarmee zijn

---

[2] *Uit talloos veel miljoenen, VW* 5, p. 876. *Uit talloos veel miljoenen* verscheen begin juni in een oplage van 53.500 exemplaren en beleeft in mei 1983 een tweede druk (van 5000 exemplaren), waaraan Hermans een nieuw slothoofdstuk van drie bladzijden heeft toegevoegd. Het door mij geciteerde fragment is het slot van dit nieuwe, laatste hoofdstuk. (Zie het 'Commentaar' in *VW* 5.) De oorspronkelijke slotwoorden van de roman luidden:

- Ik hoop niet dat dit je nerveus maakt [= 'De hele boel moet eruit'], zei Soeteman. daar is niet de minste redden voor. Met het klimmen der jaren moeten we nu eenmaal allemaal wel eens door een zure appel heenbijten en je moet maar denken, er zijn nog zoveel heerlijke dingen in het leven. Dat weet je zelf immers ook wel?

Ze kreeg de tas nu toch open en nam er haar zakdoek uit. Ze snoot haar neus en antwoordde zonder hem aan te kijken:

- Ja, natuurlijk weet ik dat. Ja natuurlijk, zeg, wat denk je, daar twijfel ik helemaal niet aan.

Ze vouwde haar zakdoek anders op en met haar ogen, waarin nieuwe tranen opwelden, neergeslagen naar het uiterst kostbare krokodilleleer in haar schoot, zei ze ook nog:

- Maar soms, weet je, soms heb ik de indruk…dat die dingen…dat die dingen toch altijd erg ver weg blijven…dat ze feitelijk nooit binnen mijn bereik gekomen zijn.

[3] Al in 1970 heeft Huug Kaleis gewezen op de betekenis van het huilen in Hermans' werk (Huug Kaleis, 'De God Denkbaar uit zijn droom ontwaakt'. In: *Tirade* 161 (nov. 1970), later gebundeld in Huug Kaleis, *De God denkbaar verklaard. Essays over W.F. Hermans.* De Arbeiderspers: Amsterdam, 1987, 43-73. Het huilen in *De tranen der acacia's* is zorgvuldig geïnventariseerd en van een begin van interpretatie voorzien in: Coen Bersma, 'Bloed, bloemen en tranen. Enkele fundamentele aspecten van coördinerende herhaling in *De tranen der acacia's*.' In: *De nieuwe taalgids* 66 (1973), nr. 3, 212-223.

hachje te redden:]

Hij zei het alsof het hem werd voorgezegd. Ze hadden het hem ingestampt dat hij met zulke dingen te zeggen de Duitsers kon lijmen, zoals je vogeltjes kunt vangen door zout op hun staart te strooien. Hij dacht alleen aan de cultuur.

Ik barstte in lachen uit, maar moest mij bedwingen om hem niet te slaan.

(Uit: 'Het behouden huis', *Volledige werken* 7, 333-334)

*

Het is in de ogen van verstandige denkers mal zich op te winden en weinig welgemanierd. Wie zich opwindt, blijkt niet goed te beseffen hoe absurd ook zijn eigen meningen zijn, vandaar dat vooral optimisten zich opwinden. Van de lachende pessimisten en de opgewonden optimisten, hebben de lachende pessimisten altijd gelijk. De lach is de braakbeweging waarmee ik bedorven geestelijk voedsel uitstoot. De belediging iemand door een slecht gedicht of een idiote roman aangedaan, kan hij pas vergeten wanneer hij er om gelachen heeft. Doordat hij gelachen heeft, heeft hij zich gewroken, maar daarom vergeet hij nog niet dat hij wraak heeft moeten nemen. Daarmee verliest hij nog niet uit het oog dat zijn weerzin kon worden opgewekt.
[...]
Hier en daar heb ik mijzelf geciteerd uit artikelen die ik vroeger geschreven heb. (...) Ook al uit een soort trots: ik heb het toen al geweten, toen al gezegd. (...) Achteraf vind ik de toon van mijn oudste stukjes dikwijls veel te vriendelijk, te goedhartig ironisch. Ik barst uit in een bulderlach als ik bedenk dat ik toen al voor 'poepkliederaar' 'landwachter' enz ben uitgescholden [...]

('Snerpende kritiek' [1946], *Mandarijnen op zwavelzuur*, *VW* 16, 10 en 13)

*

[Carola tegen de grootmoeder:]

'Waarom gilt u?' vroeg Carola, 'het is vandaag immers uw rustdag?' Ineens kreeg zij neiging bij die laatste vraag, die zij volkomen ernstig had gesteld, in lachen uit te barsten, maar zij begon te huilen.

(*De tranen der acacia's, VW* 1, p. 388)

'Denk je dat?' antwoordde Arthur en lachte treurig. Hij haalde zijn schouders op. Er gebeurde opeens iets vreemds met hem. De randen van zijn ogen begonnen te steken en hij moest herhaaldelijk slikken voor hij weer iets kon zeggen.

(*De tranen der acacia's*, *VW* 1, 435)

*

[Arthur en Carola, geplaatst voor het probleem wat te doen met het lijk van de door Arthur vermoorde SS-er Ernst:]

[Carola:] 'O, is dat alles? En Ernst dan?

'Laat hem liggen. Of laat hem weghalen. 't Zal wel veel geld kosten, dat vraag je maar aan oma. Iets anders weet ik er ook niet op.'

Zij barstte in lachen uit. Hij lachte mee. 'Ja,' zei hij, 'ik zal naar Sax gaan en vragen of ze morgen voorkomen met een koets en twee zwarte paarden en dan laden ze Ernst maar op en stoppen hem ergens in een kuil. Het is dan ook eigenlijk doodeenvoudig.'

Arthur stond met zijn hand tegen de raampost geleund, uitbundig te lachen.
[...]

Hij ging nog een poosje door op die toon, tot hij niet meer kon spreken van het lachen. 'Misschien... misschien... (hij gilde het woord 'misschien' doordat de lach zijn kaken zo ver opensperde). Misschien... kun je vragen... kun je oma vragen... of ze meegaat naar het kerrukhof... om... brandnetelbloemetjes... te strooien op z'n gurràhàf... Alle patiënten komen hun deelneming betuigen, het is zo vol dat heel Zorgvlied te klein is. Ze lopen tot in de kuil...raken beklemd onder de kist... worden door de anderen onder de voet gelopen... de kranten staan weer vol met sensationele berichten over de ontdekking van een massagraf... tienduizenden lijken, net als in de Oekraïne!'

'De kranten zijn te klein om het allemaal op te nemen,' gierde Carola, 'hoe moet dat dan, hoe moet dat

dan?' Het leek of zij dronken was, misschien was zij dronken van honger of slaap.
Zij waren eindelijk klaar met lachen, Arthur nog het eerst. Toen keek hij Carola aan en begreep niet waarom zij lachte. Het lachen was een te harde naald geweest die de laatste melodie uit de grammofoonplaat van die dag had geslepen.

(*De tranen der acacia's, VW* 1, 495)

*

Hij wilde lachen, maar het leek eerder of hij kokhalsde. Niemand is het met mij eens, niemand, niemand. Zij kunnen mij overwinnen, zij kunnen mij vermoorden. Maar ik heb gelijk!

(*Ik heb altijd gelijk,* VW 2, 33)

*

'Het bestuur is erg goed op ons,' zei de vrouw, die de biljetten een voor een opvouwde tot zij zo klein waren als postzegels, 'het is een groot bedrag. - Moet ik er niet voor tekenen?'
Iets voor tekenen! Verantwoording aan de ziekenkas van de partij!
'Ja,' antwoordde hij, 'maar dat komt later wel in orde.' Onze penningmeester zit in de lik, dacht hij, onze miljonair zit momenteel zakjes te plakken! - Hij barstte in lachen uit, terwijl hij opstond. Kervezee's vrouw lachte van de weeromstuit.

(*Ik heb altijd gelijk, VW* 2, 216)

*

Had ik altijd zwart haar gehad, dan zou mijn hele leven anders geweest zijn, ook al heb ik geen baard, dacht hij. Een man die verschijnt en verdwijnt wanneer hij wil, aan niets anders gebonden dan zijn eigen wil, een man voor wie de wereld zich buigt. Ria en de sigarenwinkel vielen van hem af als een betovering, hij durfde zich bekennen dat het het beste zijn zou als de Duitsers zijn ongelukkige moeder maar pijnloos naar een betere wereld hielpen. Hij barstte uit in een eindeloze lach.

(*De donkere kamer van Damokles, VW* 3, 94)

*

Want als iemand wat weet, hou een brandende sigaar tegen zijn kloten en hij zal in negen van de tien gevallen zijn mond voorbijpraten en in het ene geval dat hij niets zegt, nou wie heeft daar wat aan, dan zit die vent voor zijn hele leven opgescheept met een paar verbrande kloten.
Osewoudt barstte in een hoog kirrend lachen uit, Labare lachte ook, maar geluidloos, alleen met zijn lippen en hij zei met een nasale stem: - Ja, jongen, zo moet je dat beschouwen.

(*De donkere kamer van Damokles, VW* 3, 103-104)

*

Osewoudt barstte nu in lachen uit, aldoor denkend: ik moet niet lachen, ik moet nu niet lachen, hij probeerde zich voor te stellen hoe Elly ergens stond, door Duitse politiemannen omringd, haar handen omhoog. Maar hij kon zijn lachen niet bedwingen. Alleen met de grootste moeite lukte het hem te zeggen:
- En als zij dan onderweg aangehouden is, zonder persoonsbewijs?

(*De donkere kamer van Damokles, VW* 3, 109)

*

[Osewoudt bij het weerzien met Marianne:]

Osewoudt barstte in lachen uit. Hij liep naar haar toe en sloeg zijn armen om haar heen, in de vestibule, zonder de deur dicht te doen. Hij kuste haar zonder eerst zijn verschijning te verklaren, hij hield zijn ogen open en zag tranen over haar wangen rollen. Toen werd in hem de drang om te lachen weer zo sterk, dat hij haar niet meer kon kussen. Achter zich trapte hij de deur met een bons in het slot.

(*De donkere kamer van Damokles, VW* 3, 203)

*

Dag lieveling! Wat zal ik tegen haar zeggen? Was de jeugd maar echt zo verloederd als de kranten schrijven! Dan zal ik ronduit tegen haar zeggen: Dag mijn oogappel, mijn schat. Ik hoef niet eens te weten hoe je heet. Ik zal de mooiste suite bestellen die ik vinden kan en dan kleed ik je uit van top tot teen. Ik zal

beginnen haar midden op straat te omhelzen en stamelend op haar schouder in snikken uitbarsten. Mijn hand op haar dunne rug zal haar hart voelen kloppen.

Welke reden zou je hebben nee te zeggen, liefste?

(‘Hunderdwasser, honderdvijf en meer (Een geriatrische verkenning).’ Uit: *Een wonderkind of een total loss*, *VW* 8, 131.)

*

Lachende Ongering had naar het lachen van Gonnie gekeken en geconstateerd dat ze een kunstgebit droeg. Geverfde haren en een kunstgebit. Hm, hm. Je kon er zo je gedachten over hebben.

(*Onder professoren, VW* 5, 244)

[In *Onder professoren* wordt door alle personages opvallend vaak gelachen, terwijl - misschien nog wel opmerkelijker - maar liefst elfmaal vermeld wordt dat Dingelam *niet* lacht. In het volgende fragment denkt hij erover na waarom hij nooit lacht:]

Koning! In een hoek van de kelder staat nog een hele troep verouderde apparatuur, door Koning aangeschaft. Wat is eruit gekomen? Niks. Koning, al lang dood. Jammer. Heeft niet eens mogen beleven dat ik de Nobelprijs kreeg. Om te lachen. Geen mens ter wereld weet, hoeveel dingen ik bedenk die om te lachen zijn, want lachen doe ik nooit. Toch kan ook niet beweerd worden dat het lachen me vergaan is. Ik heb nooit gelachen, ik vind mensen die lachen stom. 't Is zoiets als in je neus peuteren van verlegenheid. Als iemand helemaal geen raad meer weet, barst hij in lachen uit. Ik niet. Maar dat wil niet zeggen dat ik raad weet.

(*Onder professoren, VW* 5, 44)

*

De trilling die lachen bij hem verving, deed zich voelen in zijn gezichtshuid en hij was tevreden.

(*Onder professoren, VW* 5, 338)

*

Ze [= Sita] barstte in lachen uit, maar voelde een traan opwellen in haar linker ooghoek.

(*Uit talloos veel miljoenen, VW* 5, 529)

*

‘Misschien worden jouw gedachten je wel ingeblazen door mij,’ en weer lachte hij onbedaarlijk. Maar toen hij uitgelachen was, wendde hij zijn hoofd van haar af, alsof hij vond wat te ver te zijn gegaan en zich eigenlijk een beetje schaamde voor wat hij daar stond te vertellen. Toen zei hij:

‘Ik zal mijn best voor je doen.’

(*Au pair, VW* 6, 261)

Wat is dit voor een soort lachen?

Opvallend is niet alleen de hoeveelheid keren dat de hoofdpersonages lachen, maar ook dat zij nogal eens ‘in lachen uitbarsten’. De momenten waarop dit plaatsvindt zijn altijd crisissituaties, momenten van stress, conflict, dreiging of onmacht. Het lachen/huilen markeert in Hermans’ verhalen en romans steeds punten in de handeling waarop alles even stokt. (*Als iemand helemaal geen raad meer weet, barst hij in lachen uit. Ik niet*, professor Dingelam dixit.) Het manifesteert zich op momenten waarop twee tegengestelde krachten op elkaar botsen (verlangen/angst; toenadering/afweer; gemeenzaamheid/eenzaamheid) en elkaar daardoor even opheffen Op momenten van *doodtij*, waarop krachtige bewegingen op een onheilspellende wijze even tot stilstand komen. Het vreemde lachen is de reflex van de ondraaglijke spanning die zulke momenten opleveren. Toch brengt het nooit een ontlading teweeg. Het is eerder het

symptoom van de ervaring van iets wat niet te verdragen en niet te benoemen is, maar waarvoor veel van Hermans' hoofdpersonages een gevoelige antenne bezitten. Ook valt op hoe abrupt het lachen optreedt. Het overvalt de personages, maakt zich plots van hen meester, gaat nogal eens over in huilen (of is daarvan niet te onderscheiden) en laat hen even plots weer los.

Mij intrigeert het volgende. De verzameling lach- en huilpassages vormen een serie fragmenten, die – hoe lang de lijst ook is – in hun totaal toch maar een klein onderdeel vormen van het enorme oeuvre waarin de fragmenten opduiken. (De verhalen en romans nemen in de *Volledige werken* acht delen van gemiddeld achthonderd bladzijden in beslag.) Daarbij komt dat niet alleen de frequentie opmerkelijk is, maar ook de spreiding van dit ogenschijnlijk futiele detail breed is. Ik zou het geen motief willen noemen, de passages vormen geen bouwstenen van het verhaal. Het lijkt me eerder de uiting van zoiets als een literaire tic, van iets onwillekeurigs dus, dat de schrijver als het ware steeds ontsnapt is. Daarom is deze verzameling misschien toch wel onthullend. De schrijver *bekent* zo'n detail als het ware, bekennen niet in de betekenis van 'bewust opbiechten', maar van 'jezelf verraden', zoals iemand plotseling begint te blozen, stotteren of zweten.

Het opduiken van de lach- en huilpassages noemde ik hiervoor het resultaat van een 'literaire tic'. Bij nader inzien vind ik dat geen gelukkige typering. Beter is het de frequentie en spreiding van de passages in verband te brengen met wat Edgar Wind in 1960 in een van zijn *Reith Lectures* naar voren bracht over de Italiaan Giovanni Morelli.[4] Deze negentiende-eeuwse kunsthistoricus verwierf faam met zijn methode om kunstwerken van grote meesters te onderscheiden van die van hun navolgers. Morelli lette niet op de compositie en grote lijnen van een schilderij, maar concentreerde zich op 'kleine, onbeduidende eigenaardigheden, ondergeschikte details […] de vorm van een nagel of een oorlelletje', onderdelen waarvan in redelijkheid niet is aan te nemen dat de schilder er veel aandacht aan zal hebben besteed. Morelli's idee was dat het onvervreemdbare handschrift van een kunstenaar het duidelijkst zichtbaar is in zijn 'zenuwtrekjes en kleine spraakgebreken'.

Heeft Hermans in de lach- en huilpassages van zijn verhalen onwillekeurig zijn literaire handtekening achtergelaten en verwijzen ze in die zin naar de onvervreemdbare kern van zijn schrijverschap? In het televisie-interview van 2 februari 1969 in de Avro-reeks *Literaire ontmoetingen*, waarin Hermans ondervraagd wordt door Andreas Burnier - waarbij hem regelmatig zo'n lachje ontsnapt - antwoordt hij op de vraag 'Zou u enigszins kunnen aangeven wat het kernthema van uw werk is?':

> Nee, dat zou ik niet kunnen aangeven. Ik heb zelf inderdaad het gevoel dat er één kernthema is. Maar dat is zo vaag dat het zich in die verschillende boeken in allerlei verschillende gedaanten kan manifesteren. Maar wat dat precies is, dat…ach…dat wíl ikzelf eigenlijk niet eens weten.

En in 'Antipathieke romanpersonages' schrijft hij:

> 'Freud heeft gezegd: In een roman is de bewuste inhoud een lokaas om tot de

[4] 'Beschouwingen over het kennerschap.' In: Edgar Wind, *Kunst en anarchie.* De Reith Lectures van 1960, herzien en uitgebreid, met een inleiding van J.A. Emmens. Amsterdam, 1963, 43-61. De citaten zijn te vinden op p. 50 en 51.

> onbewuste inhoud te komen. Overigens weet iedere visser dat het lokaas niet minder belangrijk is dan de haak. […] Want wat de haak is, het onbewuste attractiecentrum in het bewust geschreven geheel, hangt niet alleen van het onderbewustzijn van de schrijver af, maar ook van dat van de niet-psycho-analytisch geschoolde lezer.

Om hierop te variëren: het lachen is het lokaas, maar wat er nu precies mee 'aan de haak wordt geslagen', is niet gemakkelijk boven water te halen.

Lachen/huilen: er breekt iets door

De vraag wat het lachen bij Hermans betekent, roept de veel algemenere vraag op waarom mensen überhaupt lachen? Er bestaat een hele traditie van humorvorsers, van Aristoteles tot Schopenhauer, Nietzsche, Freud en Bergson. In de loop van de tijd zijn drie klassieke antwoorden gegeven, aldus G.M.M. Kuipers: 1. lachen wordt veroorzaakt door en is dus een uiting van gevoelens van superioriteit of agressie; 2. lachen wordt veroorzaakt door een ontlading van fysieke, psychische of sociale spanning; en 3. lachen is een incongruïteit, de reactie op het doorbreken van een verwachtingspatroon.[5]

Lachen heeft dus een hele waaier van functies. Aan het lijstje van Kuipers voeg ik George Bataille toe. Zijn opvatting over het lachen is bruikbaar om Hermans' lachen en het lachen in diens werk te verhelderen. Daarom ga ik kort in op Batailles ideeën.[6]

Bataille onderscheidt twee menstypen: de *homo faber* van de *homo ludens*. De homo faber is behept met arbeidsethos en bekommert zich om nuttigheid; hij is gericht op de toekomst en de instandhouding van de soort. Zijn leven speelt zich af in het profane; hij is uit op de beheersbaarheid van de ons omringende wereld. De homo ludens daarentegen is gericht op verspilling, verlies en destructie, die hij tot uitdrukking brengt in erotiek en allerhande offerrituelen. Zijn leven speelt zich af in het sacrale; hij is erop uit de greep op het begrijpelijke te verliezen en laat zich overweldigen door wat Nietzsche 'het indifferente strijdveld van ongehoorde driften en energieën' noemt, dat continu is en buiten de wereld van het profane leven valt.

Tussen wat Bataille de profane en de sacrale wereld noemt, staan taboes. De overtreding daarvan ontkent het sacrale niet, maar maakt juist dat je ermee in aanraking komt. Sterker nog, het sacrale doet zich pas kennen in de overtreding. De sacrale wereld is als het ware de achterkant van de profane wereld. Ze is niet heilig in de verheven zin van het woord, maar verontrustend, omdat ze 'Anders' is. De taboes in de profane wereld weren dit Andere af. 'Bloed, braaksel, orgieën, castraties, dans, sperma, extase, uitwerpselen, haar, tranen, kadavers, tempelprostitutie, trance, magie, ascetisme, masturbatie ... hoe is de filosofische traditie nu daadwerkelijk met deze, alle door Bataille als scatologisch gebrandmerkte zaken in het reine gekomen? Hoe is het

---

[5] G.M.M. Kuipers, 'Lachen en laten lachen. Wetenschappers over humor en lachen.' In: *Goede kunst, slechte smaak: een sociologie van de mop*. (Diss.) Institute for Social Science Research: Amsterdam, 2001, 16-47

[6] Wat betreft Nietzsche baseer ik me op diens *Vrolijke wetenschap* en *Zo sprak Zarathustra*, en op J. Oegema, 'Soeverein of superieur. Het lachen in de filosofie van Nietzsche en Bataille.' In: *Krisis* 33 (1988), 4-22. Wat betreft Bataille baseer ik me vooral op: Laurens ten Kate, *De lege plaats. Revoltes tegen het instrumentele leven in Bataille's atheologie*. (diss.) Kok Agora: Kampen, 1994 (in het bijzonder de paragrafen VI.4 ('Gave en overgave') en VI.5 ('De lach'). Informatief is het *Revisor*-nummer 1985/2, dat gedeeltelijk aan Bataille is gewijd, met daarin o.m. Jan Versteeg, 'George Bataille, een filosoof tussen droom en daad' (42-49); Elisabeth Bosch, 'George Bataille: leegte en extase' (55-59); George Bataille & Madeleine Chapsal, 'Schandalig lachen en diep religieus gevoel [interview]' (69-74) en Jan Versteeg, 'Beknopte Bibliografie' (75-76).

irrationele in zijn overweldigende rijkdom aan verschijningsvormen uit het reguliere denken weggezuiverd?'[7]

Meer dan 2500 jaar, aldus Bataille, heeft de traditie van wetenschap en filosofie de voorrang gegeven aan een metafysica van de waarheid, die als een 'stadsreiniging' de rationele, profane wereld op orde heeft weten te houden door consequent de 'vuiligheid' van de irrationele, sacrale wereld op te ruimen. Het menselijke kennen is losgeraakt van de sacrale sfeer en is een eigen leven gaan leiden, wat zijn hoogtepunt kreeg in Hegels' 'absolute weten', waartegen Bataille zich verzet. Door te menen dat het leven onder de paraplu van zijn 'absolute weten' kan worden gebracht, 'heeft Hegel ons in feite teruggeworpen in de duisternis van de meest diepe nacht'. En net als Nietzsche 'vermoedt Bataille achter de verhullende gestes van "de" waarheid een realiteit die een welhaast dodelijke dreiging inhoudt voor het beheerste en afgebakende subject.'[8]

In wat Bataille zijn 'heterologie' noemt, schrijft hij over het onzegbare, over een realiteit die zich onttrekt aan alles wat begrijpelijk is. In zijn gedichten, romans en essays zoekt Bataille een opening naar het 'uitschot van het weten'. Dit vereist een sprong in het onzekere, in wat Bataille 'de leegte' noemt. En van de ervaring van die leegte is *het lachen* een belangrijk symptoom. Bataille:

> Voor de extatische mens is het lachen de enig mogelijke attitude tegenover de overweldigende en schrikaanjagende realiteit van de dood.
>
> De lach krijgt dus de status van een mystieke openbaring en is dáárom van het allergrootste gewicht.

Dit lachen is zowel lichtvoetig als zwartgallig. Het is lichtvoetig omdat het spot met de kretologie van de westerse metafysici, vergelijkbaar met de manier waarop de 'kriegerische' denker Nietzsche in *Vrolijke wetenschap* het transcendente terugbrengt tot een 'niets', en in *Zo sprak Zarathustra* schrijft: 'Ik noem elke waarheid vals waarom ik niet kan lachen.' Maar het is ook zwartgallig, want het is geen 'weglachen', zoals bij Nietzsche, maar een lachen dat een afgrond opent, waaraan het zich overgeeft. Dit lachen is zowel een gave als een overgave ('don et abandon'). De personages in Hermans' werk lachen omdat ze zich dreigen over te geven, maar dat toch niet kunnen. Als zij lachen, geven zij zich nét niet over. Ze kokhalzen.

(Dit is het eerste deel van een tweeluik. In een volgende aflevering ga ik in op het lachen en huilen in *De tranen der acacia's* (1949))

---

[7] Oegema, 'Soeverein of superieur', 16.

[8] Oegema 'Soeverein of superieur'15.